

JUSTYNA SZTOBRYN-BOCHOMULSKA

Uniwersytet Łódzki
Katedra Teorii Wychowania
e-mail: justyna.szobryn@uni.lodz.pl
ORCID: 0000-0002-8088-9625

Literacki świat przeżyć wsparciem dla edukacji tanatologicznej. Sprawozdanie z badań

Wpisz śmierć w swoje życie.
Z głębi życia wybiegaj nieustannie myślą ku twojej śmierci.
Pamiętaj o niej.
Z jej perspektywy kształtuj życie,
wtedy przeżyjesz je poważnie, odpowiedzialnie¹.

Søren Aabye Kierkegaard

Abstract. *The article treats about the importance of literature for children in the context of tanatological education. The first part discusses the rudiments of this education and its importance in raising a child. The second part, synthetically, presents the results of own research on literature and shows four functions that can be distinguished in the examined material. Among them are – present in the literature of the subject – an accustoming and therapeutic role and distinguished by me: a strengthening and normalizing role.*

Keywords: *pedagogy, tanatological education, literature for children*

¹ Za: A.A. Zych, *Przekraczając „smugę cienia”*. *Szkice z gerontologii i tanatologii*, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice 2013, s. 169.

1. Edukacja tanatologiczna

Edukację tanatologiczną należy rozumieć jako wszelkie działania, które mają na celu „budowanie zdolności człowieka do dojrzałego pojmowania śmierci (własnej i innych)”². Jest ona odpowiedzią na kulturową i społeczną ucieczkę od śmierci – na swoiste wypreparowanie jej z codzienności ludzkiej. Zjawisko to stanowi przykład modelu śmierci odwróconej³, pokazującej, że ludzie – w wyniku marginalizowania fenomenu śmierci, redukując śmierć jedynie do fizjologii, którą należy skrywać i od której trzeba się dystansować – ztratili zdolność do życia ze świadomością własnej śmiertelności, czyli w pełnym wymiarze.

Edukacja tanatologiczna nie zamyka się tylko i wyłącznie na kwestii umierania i śmierci, czyli nie dotyczy tylko osób chorych i umierających, choć umiejętność znalezienia się wobec cierpienia (własnego i innych) jest tu ważna. W postulatach tej edukacji podkreślane jest takie rozumienie śmierci, które będzie wsparciem dla zrozumienia samego siebie, „a w konsekwencji – do swego rodzaju przemiany egzystencjalnej będącej następstwem świadomej decyzji dotyczącej sposobu życia wobec śmierci”⁴. Znaczenie edukacji tanatologicznej dla ogólnego rozwoju człowieka podkreślają m.in. Józef Binnebesel, Artur Fabiś, Przemysław Grzybowski czy Agnieszka Zamarian. Fabiś uważa, że

[...] śmierć jako zjawisko społeczne i indywidualne powinno znaleźć swoje miejsce w całościowym procesie kształcenia. Proces ten podejmować będzie śmierć nie tylko jako wartość – narzędzie wspomagające rozwój człowieka, co jako cel samego wychowania. Gdyż mądrze żyć, to żyć ze świadomością śmiertelności, z dostrzeżeniem wartości życia przez pryzmat śmierci⁵.

Edukacja tanatologiczna jest dostrzeganiem potrzeby wychowywania w świadomości i do świadomości śmierci. Podkreśla ona wielowymiarowość śmierci i człowieka, ale nie tylko w kontekście samego „zagrożenia” śmiercią, ale przede wszystkim w pryzmacie życia. W takim wymiarze edukacja tanatologiczna stanowi element filozofii wychowania.

² A. Zamarian, *Edukacja ku dojrzałej recepcji fenomenu śmierci. Humanistyczny wymiar edukacji tanatologicznej*, „Studia z Teorii Wychowania” t. VI, 4(13)/2015, s. 75.

³ Zob. Ph. Ariès, *Rozważania o historii śmierci*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2007.

⁴ A. Zamarian, *Edukacja ku dojrzałej recepcji fenomenu śmierci...*, s. 76.

⁵ A. Fabiś, *Śmierć w całościowym procesie uczenia się*, „Rocznik Andragogiczny” 2011, Warszawa – Toruń 2011, s. 134.

2. Edukacja tanatologiczna a dzieci

Edukacja tanatologiczna, podobnie jak edukacja seksualna, z racji dotykania wrażliwej czy „trudnej” sfery ludzkiej egzystencji, może się wydać dziedziną, która musi wzbudzać kontrowersje zarówno w kwestii zakresu i sposobów oddziaływania, jak i podmiotu, wobec którego ma być stosowana. Jak zauważa Grzegorz Godawa⁶, pedagogika ze swej natury zajmuje się życiem i jego rozwojem, dlatego myślenie w jej obszarze o śmierci i braku możliwości rozwijania się staje się pewnym paradoksem. Konflikt ten wzmaga się, kiedy kwestie życia w obliczu śmierci mają być podejmowane z dziećmi. Dziecko jest kwintesencją życia, zaprzeczeniem śmierci. Podejmowanie z nim zagadnień ostatecznych dla wielu dorosłych jest trudne lub nawet zbędne. Celowo „chroni się” najmłodsze pokolenie przed trudnymi doświadczeniami związanymi z umieraniem.

Wypieranie śmierci z życia społecznego, powolny zanik rytuałów okołopogrzebowych w domach rodzinnych, brak gotowości rodziców i wychowawców do podejmowania rozmów na temat śmierci z dziećmi prowadzi do tego, że współcześnie temat śmierci w sferze zainteresowania dziecka przez wielu dorosłych traktowany jest jak tabu. Wciąż aktualne pozostają, napisane pięćdziesięciu lat temu, słowa Simona Yudkina. Autor zauważa pewną prawidłowość, w której z jednej strony dzieci traktowane są jako poważani partnerzy rozmów, a z drugiej są wyłączeni ze strefy poznania śmierci.

W obecnych czasach oczekuje się od nas, abyśmy rozumieli nasze dzieci, godzili się z ich gniewnymi wybuchami, gwałtownymi wyrazami ich miłości i nienawiści; oczekuje się od nas, abyśmy traktowali ich zainteresowania dotyczące zjawisk biologicznych jako oczywiste i odpowiadali na ich pytania z tego zakresu, jak gdyby pytano nas o pogodę [...] to jednak nie aprobeuje się rozmów o śmierci⁷.

Taki stan rzeczy utrzymuje się nadal, na co zwraca uwagę wielu dzisiejszych autorów, którzy podnoszą temat śmierci⁸.

⁶ G. Godawa, *Funkcjonowanie rodziny dziecka objętego domową opieką hospicyjną. Studium tanatopedagogiczne*, Akapit, Toruń 2016, s. 19.

⁷ S. Yudkin, *Śmierć a dzieci*, w: A. Toynbee (red.), *Człowiek wobec śmierci*, PIW, Warszawa 1973, s. 73.

⁸ Zob. m.in.: E. Kübler-Ross, *Rozmowy o śmierci i umieraniu*, PAX, Warszawa 1979, s. 16; E. Gajewska, *Dziewczynka z zapalkami, czyli jak mówić dzieciom o śmierci*, „Wychowanie w Przedszkolu” 9/1996, s. 544; N.M. Ruman, *Śmierć i żałoba w doświadczeniu małego dziecka. Ważne rozmowy na trudne tematy w rodzinie*, w: E. Ogrodzka-Mazur, U. Szuścik, A. Minczanowska (red.), *Przemiany rodziny i jej funkcji*, t. 7, Wydawnictwo Impuls oraz Wydział Etnologii i Nauk o Edukacji Uniwersytetu Śląskiego, Cieszyn – Kraków 2015, ss. 115-116; A. Naumiuk, *O śmierci w procesie wychowania*, w: M. Górecki (red.), *Prawda umierania i tajemnica śmierci*, Żak, Warszawa 2010, s. 176; M. Kielar-Turska, *Poznawcza reprezentacja śmierci u dzieci i wiedza*

Taka separacja dzieci od „złych” doświadczeń, jak podkreśla Agnieszka Naumiuk, ostatecznie przekłada się na reperkusje wychowawcze⁹. Ignorowanie i wypieranie śmierci jako zjawiska społecznego niesie ze sobą ryzyko zagubienia się człowieka, pozbawia go możliwości zbudowania własnej, świadomej postawy wobec śmierci, a tym samym i życia. Wzmaga poczucie osamotnienia i brak umiejętności radzenia sobie w sytuacjach granicznych. Dlatego też unikanie rozmów z dziećmi na tematy związane z chorobą, cierpieniem, starzeniem się i umieraniem podyktowane troską o najmłodsze pokolenie, chęcią oszczędzenia im stresu i lęku jest błędne, a nawet szkodliwe. Jak pokazują badania, ucieczka od tematu śmierci nie tylko nie zmniejsza poziomu lęku, ale potęguje go. Virginia Slaughter i Maya Griffiths w swojej pracy udowodniły, że to właśnie otwarta rozmowa z dziećmi na temat śmierci, pokazywanie jej naturalnych, biologicznych aspektów, nie tylko nie jest przyczyną lęku, ale powoduje jego zmniejszenie¹⁰. Aleksandra Tobota i Beata Antoszevska podkreślają, że lęk przed śmiercią jest naturalny i dla prawidłowego rozwoju i kształtowania się postaw wobec śmierci konieczny. Jego zbyt wysoki poziom, który może powstać w wyniku złych doświadczeń śmierci, może wpływać niekorzystnie na dzieci i młodzież, jednakże zbyt niski poziom lęku lub jego brak jest tak samo niesprzyjający¹¹. Ponadto należy zauważyć, że w przypadku braku wspierania rozwoju dziecka w wymiarze tanatologicznym, w miejsce budowania się prawidłowych reakcji w stosunku do śmierci własnej i innych powstaje patologiczny twór przeżyć, obrazów i/lub milczenia, który jest uwarunkowany ofertą współczesnej kultury popularnej. Dzieci, które są na co dzień chronione przed spotkaniem ze śmiercią w wymiarze edukacyjnym, jednocześnie jako odbiorcy i konsumenci popkultury nie są chronieni przed narzucającą się współczesną fascynacją śmiercią, która zalewa ekrany telewizorów czy komputerów. To, czego z tego przekazu mogą się dowiedzieć, jest nieadekwatne do ich wieku i niezgodne ze stanem faktycznym, gdyż śmierć często bywa tam brutalna lub śmieszna, odwracalna i nierealna.

Dziecko w swym rozwoju wykazuje naturalne zainteresowanie otaczającym je światem. Śmierć należy do obszaru tych zainteresowań. Dziecięca percepcja śmierci, jak dowodzą badania naukowe, jest skorelowana z rozwojem poznawczym¹².

ich rodziców w tym zakresie – rola rodzinnego dyskursu, w: H. Wrona-Polańska (red.), *Zdrowie, stres, choroba w wymiarze psychologicznym*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2008, s. 324.

⁹ A. Naumiuk, *O śmierci w procesie...*, s. 178.

¹⁰ V. Slaughter, M. Griffiths, *Death Understanding and Fear of Death in Young Children*, „Clinical Child Psychology and Psychiatry” October 2007, <http://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1359104507080980> [23.05.2018].

¹¹ A. Tobota, B. Antoszevska, *Śmierć w świecie dziecka i nastolatka – wpływ rodziców i innych dorosłych*, w: B. Antoszevska, S. Przybylski (red.), *Człowiek w obliczu kresu życia*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2017, s. 212.

¹² Świadomość śmierci w rozumieniu dzieci kształtuje się w zależności od ich rozwoju poznawczego. Jedne z pierwszych i najbardziej znanych badań dotyczący aspektu kształtowania się postrzegania śmierci przez dzieci przeprowadzone zostały przez Marię Nagy w 1948 roku.

Jest więc perspektywą, która się zmienia i ewoluje, kształtuje wraz z wiekiem. Ponadto, jak twierdzi Maria Kielar-Turska¹³, nie bez znaczenia są tutaj osobiste doświadczenia dziecka oraz kontekst społeczno-kulturowy. Tym bardziej więc brak wsparcia ze strony dorosłych, otwartych rozmów, czyli świadomego kształtowania postawy wobec śmierci, należy uznać za sytuację niekorzystną rozwojowo. W tym kontekście zadaniem dorosłego jest wspierać naturalny rozwój dziecka, uwzględniając jego zainteresowania wszelkimi procesami i zjawiskami występującymi w jego otoczeniu i świadomości, w tym śmierci.

3. Funkcje literatury tanatycznej

Przykładem takiego wsparcia, o którym mowa powyżej, bez wątpienia może być literatura. W kontekście podejmowanego tu zagadnienia analizie została poddana literatura dla dzieci o tematyce tanatycznej, czyli taka, która otwarcie podejmuje problematykę umierania i śmierci¹⁴. Śmierć dla dziecka (choć z pewnością niekoniecznie tylko dla niego) jest czymś nowym i niezrozumiałym, a jako ta, która odebrać może bliskich, również czymś niebezpiecznym, a nawet złym. Badane teksty w łagodny sposób przybliżają zagadnienie śmierci i odkrywają tabu. Pomagają zrozumieć, czym śmierć jest. Autorzy odkrywając przed czytelnikiem tajemnicę ludzkiego życia, obierają zazwyczaj jedną z dwóch dających się wyróżnić w badanej literaturze ścieżek ukazania śmierci. Po pierwsze, jako element ludzkiej egzystencji, gdzie śmierć przedstawiona jest jako naturalne zakończenie procesu życia każdego żywego organizmu. Tu śmierć wpisywana jest w odwieczną przemianę pór roku, narodzin i przemijania, chorób i selekcji naturalnej. Ilustracją jest w tym

Pierwsza faza obejmuje dzieci do 5. roku życia. Małe dzieci „traktują śmierć jako zjawisko odwracalne, przejściowe i krótkotrwałe” (Mirona Ogryzko-Wiewiórowska). Nie są w stanie pojąć nieodwracalności śmierci. Martwy człowiek utożsamiany jest przez nie z człowiekiem śpiącym. Myślenie takie koreluje z Piagetowskim etapem myślenia przedoperacyjnego (Justyna Kotowicz). Następujący po nim etap operacji konkretnych, który przypada na wiek od około 5 do 9 lat, pozwala już na rozumienie przez dziecko śmierci jako stanu nieodwracalnego. Myślenie to jednak może być obdarzone w wysokim stopniu naiwnością i magicznością. Dzieci mogą nie odnosić tego zjawiska do siebie, a śmierć bywa przez nie często personifikowana i utożsamiana z czymś złym (Maria Królika). Śmierć rozumiana w pełni, jako proces nieodwracalny i osobisty, objawia się dziecku w fazie operacji formalnych. Wiek, w którym dziecko właściwie pojmuje śmierć, określany jest według różnych badań na 9 lat lub 11 lat. Zob. M. Ogryzko-Wiewiórkowska, *Rodzina i śmierć*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1994, s. 106; J. Kotowicz, *Śmierć w kontekście terminalnej choroby dziecka*, w: B. Grochmal-Bach (red.), *Pedagogiczna refleksja nad życiem i śmiercią*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2012, s. 180; M. Królika, *Problem śmierci w życiu najmłodszych. Trudne pytania – trudne odpowiedzi*, Wydawnictwo „SIM”, Warszawa 2009, s. 90.

¹³ M. Kielar-Turska, *Poznawcza recepcja śmierci u dzieci...*, ss. 324-325.

¹⁴ Badania obejmują książki dla dzieci, które ukazały się po roku 2000 na polskim rynku wydawniczym i są dostępne dla rodziców i pedagogów w księgarniach czy bibliotekach. Ich wybór w zestawieniu podany jest na końcu artykułu.

przypadku nie tylko dzika przyroda, ale i człowiek, najczęściej w postaci seniora, który godnie i bez obaw szykuje się na ostatnią podróż. Teksty te można zaliczyć do tych, które ukazują śmierć z perspektywy trzecioosobowej¹⁵, dlatego często oprócz samej śmierci poruszają one zagadnienia ludzkich wierzeń, obrzędowości i zwyczajów funeralnych. Teksty, w których śmierć jest przedstawiana w taki sposób, są odpowiednie już dla najmłodszych czytelników. Materiał ten jest w stanie zaspokoić ich naturalną ciekawość dotyczącą spraw egzystencjalnych, a wielość odsłon śmierci, jaka pojawia się w tekstach, pozwala na rozwijanie myślenia oraz na pobudzanie refleksyjności w tym temacie. Trzeba również podkreślić, że ten literacki wymiar śmierci w ujęciu trzecioosobowym, czyli pokazany niejako z dystansem, różny jest od tego, który funkcjonuje we współczesnej kulturze masowej. Nie ma tu miejsca na fałsz ani na nadmierną obojętność równoznaczną z lekceważeniem, nie jest też utrwalany pozór, że śmierć dotyczy tylko innych.

Drugą ścieżką, którą wybierają autorzy, by przybliżyć śmierć młodym czytelnikom, jest ukazanie jej jako elementu burzącego egzystencję. Tutaj literackie sceny nawiązują do ukazania śmierci w perspektywie sytuacji granicznej, która wydarza się w życiu bohatera, niszcząc dotychczasowy znany mu i bezpieczny świat. Tu doświadczenie śmierci pokazane jest w pierwszej lub drugiej osobie: śmierć bezpośrednio dotyka bohatera – powoli, poprzez chorobę odbierając mu jego własne życie lub też zabierając na zawsze najbliższych. W tej perspektywie przyczyny śmierci nie są już tu takie ważne, ale najistotniejsze jest tło przeżyć, z którymi zmagają się bohaterowie oraz sposoby, za pomocą których mogą przetrwać te najgorsze chwile. Dzięki takiemu ujęciu zjawiska śmierci odkrywany jest jej fenomen – istota śmierci, cierpienia, wspólnego bycia, wspomnień czy sensu śmierci. Opowieść o śmierci przeżywanej bezpośrednio, to jest o pierwszo- i drugoosobowej, wydaje się być przestrzenią dla dzieci starszych, z racji wieku mogących więcej przyjąć i rozumieć. Jednak mając na uwadze, że sposób interpretowania śmierci przez dziecko jest wypadkową czterech składników: nie tylko rozwoju poznawczego, ale także osobowości dziecka, jego doświadczeń oraz komunikacji i wsparcia ze strony otoczenia¹⁶, to podział ten można traktować płynnie.

Literatura dziecięca opowiadająca o umieraniu i śmierci, o przeżywanej żałobie staje się przestrzenią, dzięki której młody czytelnik ma szansę dostrzec te obszary ludzkiej egzystencji, które z racji kulturowych uwarunkowań i psychologicznych oporów dorosłego pokolenia są spychane na dalszy plan lub przemilczane. Od-

¹⁵ Podział przyjęty za Vladimirem Jankélévitchem. Śmierć w tym ujęciu to śmierć innego człowieka, kogoś, kogo nie znamy – on, ona, oni umierają. Patrząc na śmierć z tej perspektywy, można mówić jeszcze o śmierci w pierwszej osobie – ja umieram oraz drugiej osobie – ty umierasz, czyli śmierć dotyczy bliskiej nam osoby. Zob. V. Jankélévitch, *To, co nieuchronne. Rozmowy o śmierci*, PIW, Warszawa 2005.

¹⁶ B. Stelcer, B. Block, *Miłość i bezpieczeństwo wolne od bólu – refleksje na temat śmierci i żałoby dzieci w szkole*, w: J. Binnebesel, A. Janowicz, P. Krakowiak, *Jak rozmawiać z uczniami o końcu życia i wolontariacie hospicyjnym*, Via Medica, Gdańsk 2009, s. 78.

krycie tego wymiaru życia wzbogaca świat dziecka i uczy go innego przeżywania codzienności, której śmierć jest nieuniknionym składnikiem – dzięki temu mogą być realizowane założenia edukacji tanatologicznej. Ogląd literatury pozwolił wyodrębnić w niej funkcje, które w edukacji tanatologicznej mogą być znaczącym wsparciem. Są to rola osławiająca, terapeutyczna, wzmacniająca i normalizująca.

Literaturę dziecięcą, która w swej treści podejmuje tematykę umierania i śmierci, najczęściej określa się jako osławiającą¹⁷. Literacki świat przeżyć staje się tu bowiem miejscem, które osławia czytelnika ze śmiercią. O osławianiu mówimy, jeśli „ktoś próbuje oswoić coś nowego, niezrozumiałego lub niebezpiecznego, jeśli stara się poznać to i zapanować nad tym lub choćby przyzwyczaić się do tego”¹⁸. Analizując tę definicję, trudno się nie zgodzić, że temat śmierci obecny w literaturze jest tu dobrym przykładem czegoś, co oswoić trzeba. Jednym z zadań literatury dziecięcej, jak podaje Kazimierz Cysewski, jest osławianie świata dorosłych.

W zabiegach osławiających – jak głosi ten autor – zawarty musi być składnik swoistego „uproszczenia”, adekwatnego do możliwości percepcyjnych oraz nasycenia treściami emocjonalnymi bliskimi dzieciom¹⁹.

Jednak te dwa światy, jako odrębne – dorosłego i dziecka – istnieją pozornie. To przecież wciąż ten sam świat. Szczególnie jeśli oglądamy go w pryzmacie śmierci – jej roli i znaczenia w życiu człowieka. Dlatego wspomniane uproszczenie, choć jest widoczne w analizowanych tekstach w postaci języka, budowy przekazu czy oszczędności w ujawnianiu szczegółów, nie dotyczy niezbywalnych i obiektywnych prawd o śmierci. Tutaj nikt nie zataja tego, że śmierć jest końcem życia, że jest losem każdej żywej istoty i że może przytrafić się w różnych okolicznościach i z różnych przyczyn. To specyficzne konstruowanie narracji, która pozwala na osławianie śmierci, zawiera się w tym, że obrazy śmierci, jakie zostały tu przedstawione, nie niosą ze sobą informacji o tym, że śmierć może być wynikiem działania człowieka. Oszczędza się więc dzieciom nadmiernych i przede wszystkim negatywnych emocji, które mogłyby niekorzystnie wpłynąć na ich rozwój emocjonalny. Analizowana literatura skupia się na tych atrybutach śmierci, które są stałe, niezmiennie i niezawinione przez człowieka. Pozwala ona

¹⁷ Między innymi: B. Niesporek-Szamburska, *Oswoić ze śmiercią – o jednej z ról literatury dziecięcej*, w: A. Ungeheuer-Gołąb, M. Chrobak (red.), *Noosfera literacka. Problemy wychowania i terapii poprzez literaturę dla dzieci*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2012; I. Borkowski, *Dzisiaj oswoimy śmierć: tanatopedagogiczna literatura adresowana do dzieci na współczesnym polskim rynku książki*, „Bibliotheca Nostra: Śląski Kwartalnik Naukowy” 1/2016; A. Józefowicz, *Oswajanie z przemijaniem – temat śmierci we współczesnej literaturze dla dzieci. Terapeutyczne walory wybranych powieści*, <http://dzieckokrzywdzone.fdds.pl/index.php/DK/article/view/569/433> [18.04.2018].

¹⁸ ISJP, t. 1, s. 1199, cyt. za: B. Niesporek-Szamburska, *Oswoić ze śmiercią...*, s. 75.

¹⁹ K. Cysewski, *Literatura dziecięca jako osławianie świata dorosłych*, w: M. Tyszkowa, B. Żurkowski (red.), *Obszar spotkań dziecka i dorosłego w sztuce*, PWN, Warszawa – Poznań 1989, ss. 153-154.

każdemu na własny sposób zrozumieć, czym śmierć jest i pokazuje, że o śmierci można mówić bez tabu. Znaczenie tej roli najlepiej oddadzą słowa Jadwigi Wais, która napisała: „[...] dawni i współcześni mędracy zachęcają nas do oswojenia się ze śmiercią w dzieciństwie i młodości, [bo – J.S.B.] gdy dobrze przygotujesz się do podróży, nic cię nie zaskoczy”²⁰. W tym kontekście badane teksty stają się dobrym materiałem przygotowawczym, na podstawie którego możliwa jest elementarna edukacja tanatologiczna.

Kolejnym zadaniem badanej literatury jest jej funkcja wspierająca (terapeutyczna). Odpowiednio wykorzystane teksty w trudnych chwilach życia dziecka, kiedy doświadcza ono terminalnej choroby bliskich czy własnej, niedołążności dziadków lub zmagają się z żałobą, mogą przynieść wsparcie, którego ono w tym momencie potrzebuje. W przypadku wsparcia terapeutycznego poprzez literaturę dostarczone jest czytelnikowi doświadczenie zastępcze, które służy „wypracowaniu innej oceny zdarzenia, własnego w nim udziału czy strategii radzenia sobie, co sprzyja redukcji negatywnego napięcia emocjonalnego”²¹. W związku z tym ogląd przeżyć związanych ze śmiercią wyrażonych w tekście staje się swoistym lekarstwem na zranione cierpieniem dusze.

W badanej literaturze można wyróżnić pewne obszary, które w wymiarze terapeutycznym będą wspierające. W tym aspekcie teksty mówią, że:

- śmierć, która dotyka i inne osoby, to śmierć powszechna, której nie da się uniknąć. Świadomość tego zmniejsza poczucie negatywnego wyróżnienia, bo oto nie tylko ja doświadczam cierpienia, nie tylko moja babcia czy mój rodzic umarł;
- fakt, że kogoś nie ma fizycznie, nie musi oznaczać, że przestaje on istnieć w ogóle. Moc zatrzymania żywej pamięci o zmarłym ma w sobie każdy z nas. Zmarły symbolicznie może żyć w myślach i sercach, a pamięć o nim można przywołać wspomnieniami, zdjęciami itp. Można też zachować więź duchową poprzez realizowanie pewnych zadań, z którymi dawniej związany był zmarły. Literatura w ten sposób podsuwa sposób na poradzenie sobie ze stratą;
- jest tu zawarta nadzieja na lepsze jutro. Żałoba to czas trudny, ale mający swój koniec. Utrata bliskiego nie wyklucza ponownej radości życia. Kiedy zamyka się okres żałoby, wracają dawne przyjemności i blaski życia, a odczuwanie ich nie jest niczym złym. Śmierć innego, nawet najbliższego człowieka, nie kończy mojego własnego życia, ono trwa i nadal powinno mieć sens – tego niejednokrotnie uczą sami zmarli;
- ważne jest bycie z drugim człowiekiem. Żałoba to czas, kiedy bliskość kochających osób staje się szczególnie ważna. Przeżywanie cierpienia w samotności potęguje tylko dyskomfort emocjonalny. To dopiero współbycie, współcierpienie,

²⁰ J. Wais, *Bracia Grimm i siostra Śmierć. O sztuce życia i umierania*, Wydawnictwo Eneteia, Warszawa 2014, s. 39.

²¹ M. Molicka, *Biblioterapia i bajkoterapia. Rola literatury w procesie zmiany rozumienia świata społecznego i siebie*, Media Rodzina, Poznań 2011, s. 154.

wspieranie, bliskość i rozmowa pozwalają na uporanie się z przykrymi przeżyciami. Pokonanie smutku i odzyskanie dawnej normalności wiążą się z byciem we wspólnocie.

Wsparcie, jakie niosą ze sobą teksty, nie ogranicza się tylko do osób cierpiących, przeżywających realną stratę. Są one w pewnym sensie terapeutycznym *a priori*. Pozwala ukoić lęki związane z przemijaniem. Literatura mroku, do której Joanna Papuzińska zalicza też teksty o śmierci, „wywołuje z nieświadomości czytelnika gości nocy, odpychane i nieakceptowane uczucia i myśli, pomagają nam je zrozumieć i wyartykułować, jeśli nie w formie bezpośredniej, to w symbolicznej lub metaforycznej. W ten sposób towarzyszy ona naszym cierpieniom i klęskom, sprawiając, że nie czujemy się wśród nich samotni”²². I choć historie o bolesnej i smutnej tematyce, nieposiadające optymistycznego zakończenia nie są dobrze odbierane przez krytyków literackich czy pedagogów²³, to należy pamiętać, że ich wartością jest dotykane tych najwrażliwszych strun w czytelniku, pokazywanie świata i ludzkiego życia, jakim jest naprawdę. Dzięki takiej fabule czytelnik może w bezpieczny sposób przeżyć, doświadczyć, zrozumieć i w końcu zahartować się. W taki sposób ujawnia się rzeczywista wartość badanych tekstów, których rozumienie prowadzi do tego, by odnosić je do życia. Jak twierdzi Sylviane Rigolet: „książki są jak życie. Nie widzimy wszystkiego, nie rozumiemy wszystkiego, a przynajmniej nie od razu”²⁴, dlatego dobrze jest, by o sprawach ważnych zaczynać czytać jak najwcześniej, by otworzyć dziecko na poszukiwania na nie odpowiedzi. Badania pokazują²⁵, że dzieci w przyjaznych i bezpiecznych warunkach bardzo chętnie rozmawiają na temat śmierci, a dzięki temu budująca się w nich świadomość przemijalności w przyszłości skutkuje umiejętnością lepszego radzenia sobie ze stratą.

Trzecią z ról, jaką można przypisać literaturze dla dzieci o śmierci i umieraniu, jest wzmacnianie. Rola ta stanowi wyraz sposobu mierzenia się z tematem śmierci, który pomaga zrozumieć życie. W tym wymiarze pierwotna tematyka tekstów wynosi czytelnika poza korzyści płynące z oswojania się z tematem śmierci i skłania go ku refleksji nad istotą i sensem własnego życia. Śmierć nie istniałaby bez życia, jest z nim nierozdzielnie związana, stąd też nie można pominąć jej znaczenia dla istnienia ludzkiego. Rozumienie istoty śmierci, które staje się możliwe dzięki

²² J. Papuzińska, *Dziecko w świecie emocji literackich*, Wydawnictwo SBP, Warszawa 1996, ss. 17-18.

²³ D. Wojciechowska, *Na co komu smutne baśnie*, w: J. Ługowska (red.), *Baśnie nasze współczesne*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze i Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2005, s. 217.

²⁴ S. Rigolet, *Tabu – stereotypy i trudne tematy – tematy delikatne... Czy dla wszystkich*, w: B. Sochańska, J. Czechowska (red.), *Tabu w literaturze i sztuce dla dzieci*, Duński Instytut Kultury i Media Rodzina, Poznań 2012, s. 54.

²⁵ K. Kubera, *Jak rozmawiać z dziećmi o śmierci. Rola bajki w rozumieniu trudnych momentów życia i budowaniu zasobów radzenia sobie z nimi*, w: B. Antoszevska, J. Binnebesel (red.), *Porozmawiajmy o śmierci...*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2014, s. 122.

spotkaniu w literaturze, skłania człowieka do tego, aby na życie spoglądać jak na jedyne i niepowtarzalne zdarzenie.

Obserwacja i niejako uczestniczenie w życiu i śmierci literackich bohaterów, pozwala dostrzec to, co jest w życiu ważne. W tym miejscu literatura odnosi swych czytelników do świata wartości, gdzie bliskość i bycie z drugim człowiekiem oparte na przyjaźni i miłości nadają głębię i jakość życiu. Postawy postaci, jakie pojawiają się w toczącej się opowieści, ich zmaganie się z trudnościami życia, jak choroby, umieranie czy utrata bliskich członków rodziny, ale również ich sposoby radzenia sobie z trudnościami, stają się przykładem jeśli nie do naśladowania, to na pewno do przemyślenia. Kierują one czytelników ku temu, by dostrzec w życiu jego piękno, ku temu, by umieć odnaleźć w zwykłych czynnościach codzienności radość.

Analizowane treści literatury dla dzieci ujmują cud życia w dwu wielkich wymiarach – naturalistycznym i humanistycznym. W tej jednostkowej, humanistycznej perspektywie oglądu życia człowiek staje się właścicielem swego czasu. Nie oznacza to jednak, że jako pan samego siebie może ten dany mu czas marnotrawić. Badana literatura uwypukla i ten aspekt. Tu człowiek wpisany jest w powinność, jego życie staje się jednocześnie i przyjemnością, i zadaniem, które dobrze wykonywane tę przyjemność potęguje.

Dialektyczny obraz życia – czym ono jest wobec śmierci, jakie są zależności pomiędzy tymi dwoma procesami, jakie wartości są w nim ważne, czyli wszystko to, co prezentują swoją postawą bohaterowie literaccy – stanowi atrakcyjny wzorzec, który odniesiony do własnej egzystencji może być wsparciem dla konstruowania i realizowania własnej filozofii życia. Sprawia to, że literatura dziecięca o charakterze tanatycznym stanowi pewną możliwość wykorzystania jej jako narzędzia edukacji tanatologicznej, rozumianej jako ta, która „w istocie swej jest formą kształtowania bytu ludzkiego, urzeczywistniania i rozwijania człowieczeństwa na drodze zdobywania określonych doświadczeń wychowawczych w zakresie fenomenu śmierci”²⁶, która prowadzi do (z)rozumienia siebie, innych i świata.

Ostatnią z ról jest rola normalizująca. Jej zadanie wyraża się w przybliżeniu kategorii śmierci w innym wymiarze niż funkcjonuje ona we współczesnej kulturze. Współczesny dyskurs o śmierci, na który składa się sposób jej prezentowania (ukrywania), przeżywania i jej rozumienia w kulturze masowej, nie jest przestrzenią budującą jej pozytywny obraz. Śmierć w mass mediach, śmierć jako towar, śmierć w szpitalnych izolatkach, śmierć w grach komputerowych – to śmierć wynaturzona. Jest ona daleka od tej, w której człowiek może szukać sensu, głębokiego przeżycia i fenomenu. Literatura dziecięca – choć nie tylko dla dzieci – okazuje się miejscem, które zrywa z takim obrazem śmierci. Staje się ona przeciwwagą dla śmierci ukrywanej, wstydlivej, nieobecnej i dla tej, która krzyczy z ekranów telewizyjnych. Zerwanie ze społecznym tabu o śmierci, jakie następuje dzięki tej literaturze i poprzez nią, sprawia, że teksty te są się nośnikiem innej, bardziej ade-

²⁶ A. Zamarian, *Edukacja ku dojrzałej recepcji fenomenu śmierci...*, ss. 75-76.

kwatnej wizji śmierci, która ma znaczenie nie tylko dla pogłębienia wiedzy o niej samej, lecz również wywiera kształtujący wpływ na całą osobowość.

Oblicze śmierci, jakie zostało przedstawione w tekstach dla dzieci, nie jest jedno, a jej wymiary są różne. Śmierć tam ukazywana to śmierć zadająca cierpienie i śmierć uwalniająca od niego, to przyjaciółka i proces biologiczny, to enigmatyczny sen, podróż, ale i realne doświadczenie graniczne. Możliwość poznania śmierci w tak wielu jej wymiarach – uwzględniających wiedzę biologiczną, prezentujących ją jako siłę natury, umiejscawiających ją w wymiarze kosmicznym czy społecznym, przybliżających obrzędy, rytuały oraz symbole wiążące się ze śmiercią, pochówkiem oraz uzmysławiających emocje związane z umieraniem, śmiercią i żałobą oraz w końcu pokazanie nierozzerwalnych jej związków z ludzkim życiem – odsłania przed czytelnikiem jej niejednoznaczny, patchworkowy obraz. Zaprezentowana wielość wymiarów śmierci jest jednak zawsze zgodna z prawdą o niej samej, na tyle, na ile oczywiście człowiek jest tę prawdę zdolny zgłębić. Śmierć w tekstach to zawsze śmierć, która jest autentycznie obecna w życiu ludzkim, której nie sposób uniknąć i która posiada głębszy sens, nie jest błahostką, zabawą, kolejnym bezosobowym wydarzeniem. W roli normalizującej należy dostrzec opozycję dla tej fałszywej wizji śmierci, jaką jest eksponowana na co dzień, a co Leszek Bartoszewski określił mianem pokazywania śmierci „za szybą”²⁷ – nierealnej, czy parafrazując Heideggera, śmierci wyrażonej poprzez „umiera się”²⁸ – a więc nie dotyczącej nas osobiście. Z pewnością żadne jej wyobrażenie nie jest w stanie oddać w pełni jej realności ani nie zagwarantuje przygotowania nas do tego, aby w momencie jej doświadczenia być pogodzonym z własnym odchodzeniem i pożegnaniem się z innymi. Dojrzałość postawy, o którą zabiega analizowana literatura, wyraża się w dążeniu do uobecnienia jej w życiu, paradoksalnie w przygotowywaniu się na to, do czego w pełni przygotować się nie da.

Dostrzeżenie normalizującej roli literatury dziecięcej może pomóc rodzicom czy innym dorosłym podjąć decyzję o tym, by chętniej i odważniej rozmawiać na tematy egzystencjalne z dziećmi. Jak zauważa Maria Kielar-Turska: „[...] ochronny model wychowania nie zapewnia poczucia bezpieczeństwa, nie sprzyja wypracowaniu skutecznych mechanizmów radzenia sobie w życiu”²⁹. Ponadto trzeba założyć, że podczas świadomego chronienia dzieci przed wprowadzaniem ich w trudne zagadnienia nie są one chronione przed wchłanianiem tych wiadomości mimochodem, w procesie socjalizacji. W ten sposób może się wytworzyć taka sytuacja, że to, co dziecku będzie dane poznać o śmierci, będzie wynaturzone, karykaturalne i dalekie

²⁷ L. Bartoszewski, *Zanim nadejdzie śmierć... czyli ars bene moriendi*, Wydawnictwo Harmonia, Gdańsk 2014, s. 20.

²⁸ „Publiczna wykładnia bytu ludzkiego powiada, że »się umiera«, [...] w ten sposób można sobie samemu i może każdy inny sobie wmawiać: nie ja właśnie; bo też owo »się«, to Nikt. »Umieranie« sprowadzone zostaje do wydarzenia, które trafia wprawdzie w byt ludzki, ale nie przynależy do nikogo na sposób własny”. M. Heidegger, *Swoistość istnienia ludzkiego*, w: L. Kołakowski, K. Pomian (red.), *Filozofia egzystencjalna*, PWN, Warszawa 1965, s. 269.

²⁹ M. Kielar-Turska, *Poznawcza reprezentacja śmierci...*, s. 324.

od śmierci oswojonej, czyli od takiego jej modelu, jaki pozytywnie wpływa na jej rozumienie, a tym samym i pozytywnie wpływa na samą jednostkę.

Na zakończenie warto podkreślić, że literatura dla dzieci podejmująca temat umierania i śmierci jest egzemplifikacją wsparcia dwustronnego, ma ona moc oddziaływania na dziecko przy jednoczesnym wspieraniu dorosłego. Jerzy Cieślowski podejmując zagadnienie książek dla dzieci³⁰, napisał, że w literaturze kategorię wieku można traktować płynnie. Według niego dzieckiem mogą czuć się i dorośli, odnajdując w książkach głębokie emocje i dzieci, które znajdują siebie w literaturze przeznaczanej dla starszych. W przypadku książek dla dzieci, zawierających w swej treści motyw życia i śmierci, granica ta zaciera się szczególnie mocno, gdyż poruszane są w niej zagadnienia, z którymi również osoby dorosłe nie zawsze są w stanie sobie poradzić.

Agnieszka Kaczmarek poszukując znaczenia śmierci w dzisiejszej kulturowo-społeczno-politycznej rzeczywistości, stwierdziła, że

[...] stosunek do śmierci ma przynajmniej trzy oblicza: pierwsze – przyjmowanie postawy indyferentnej, traktującej śmierć jako unicestwienie i negatywność, drugie [to – J.S.B.] zakorzenienie jej w horyzoncie teologicznym, scalającym umieranie z perspektywą wieczności, o której myśl ma ukierunkować doczesne ludzkie życie, trzecie – działania „oswajające śmierć” – ruchy hospicyjne, które nie zawsze są związane z określonym dyskursem religijnym, jednak przywracającą śmierci jej społeczną akceptację i odrzucają kategorię nieprzyzwoitości cierpienia i choroby³¹.

Działania edukacji tanatologicznej – tu opartej na dobroczynnym wpływie literatury – mają szansę wypracować czwarty model wychodzący poza osvajanie śmierci w rozumieniu Kaczmarek, skierowany ku temu, by śmierć była traktowana jako naturalny element życia, kierujący podmiot ku temu, by życie swe traktować świadomie i konstruktywnie w tym sensie, że będzie ono zmierzało do uzyskania pełni.

Wybór tekstów dla dzieci

- Almond D., *Skrzydłak*, Wydawnictwo Zysk i s-ka, Poznań 2010.
Babis K., *Maja z księżycą*, Wydawnictwo Widnokrąg, Piaseczno 2015.
Brenifier O., *Życie co to takiego*, Zakamarki, Poznań 2013.
Buscaglia L., *Jesień liścia Jasia, Opowieść o życiu dla małych i dużych*, GWP, Gdańsk 2015.
Cali D., Bloch S., *A ja czekam...*, Wydawnictwo Hokus-Pokus, Warszawa 2013.
Deon M., *Tomek i nieskończoność*, Oficyna Wydawnicza G&P, 2010.

³⁰ J. Cieślowski, *Literatura osobna*, wybór R. Waksmund, Nasza Księgarnia, Warszawa 1985, s. 13.

³¹ A. Kaczmarek, *Śmierć. Poszukiwanie znaczenia w kontekstach kulturowych, społecznych i politycznych*, „Tekna Komisji Politologii i Stosunków Międzynarodowych O.L. PAN” 4/2009, ss. 168-169.

- Erlbruch W., *Gęś, śmierć i tulipan*, Wydawnictwo Hokus-Pokus, Warszawa 2008.
- Erikson A., *Czarne życie*, Wydawnictwo EneDueRabe, Poznań 2002.
- Eriksson E., Aakeson K.F., *Esben i duch dziadka*, Media Rodzina, Poznań 2006.
- Fabijański M., Elizabeth Kübler-Ross, w: idem, *Wędrówki filozoficzne*, Wydawnictwo Wilga, Warszawa 2003.
- Gibert B., *Niebo*, Wydawnictwo Wytwórnia, Warszawa 2011.
- Godfrey J., Corke E., *Urodziny dziadka*, Wydawnictwo Diecezjalne i Drukarnia w Sandomierzu, 2011.
- Hassenmüller H., *Pewnej wrześniowej niedzieli*, Wydawnictwo Ossolińskich, Wrocław 2008.
- Heivoll G., *Niebo za domem*, Wydawnictwo FISO, Gdańsk 2009.
- Jalonen R., *Dziewczynka i drzewo kawek*, Wydawnictwo Tatarak, Warszawa 2008.
- Jeffers O., *Serce w butelce*, Wydawnictwo Mam, Warszawa 2011.
- Kommedal H.R., *Czy tata płacze?*, Wydawnictwo FISO, Gdańsk 2008.
- Kosmowska B., *Dziewczynka z parku*, Wydawnictwo W.A.B., Warszawa 2015.
- Kosmowska B., *Nieźle ziółko*, Wydawnictwo Literatura, Łódź 2016.
- Lind Å., *Chusta babci*, Zakamarki, Poznań 2013.
- Lind Å., *Piaskowy Wilk i ćwiczenia z myślenia*, Wydawnictwo Zakamarki, Poznań 2008.
- Lindström J., *Tajemnica śmierci*, Czarna Owieczka, Warszawa 2011.
- Litwinko E., *Babcia. Opowieść o zwycięstwie miłości nad śmiercią*, eSPe, Kraków 2014.
- Maag G., *Ogród. Dobra opowieść na wielki smutek*, Nasza Księgarnia, Warszawa 2005.
- Majchrzak B., *Opowieść o Błękitnym Psie, czyli o rzeczach trudnych dla dzieci*, Grupa Wydawnicza Publicat, Poznań 2014.
- Małkowska M., *Czary mamy*, Fundacja Hospicyjna, Gdańsk 2016.
- Małkowska M., *Za siódmą górą*, Fundacja Hospicyjna, Gdańsk 2017.
- Mikołajewski J., *Kiedy kiedyś czyli Kasia i Panjan i Pangór*, Wydawnictwo Literackie Egmont, Warszawa 2011.
- Montgomery R., *Dom babci*, Wydawnictwo CzyTam, Warszawa 2017.
- Nanetti A., *Mój dziadek był drzewem czereśniowym*, Nasza Księgarnia, Warszawa 2007.
- Nicholls S., *Olivier i zeszyt z marzeniami*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2008.
- Nilsson U., Tidholm A-C., *Żegnaj, panie Muffinie!*, Wydawnictwo EneDueRabe, Gdańsk 2002.
- Onichimowska A., *Dzień czekolady*, Wydawnictwo Literatura, Łódź 2015.
- Onichimowska A., *Dalej niż na wakacje*, w: eadem, *Najwyższa góra świata*, Świat Książki, Warszawa 2005.
- Pawlak P., *Ignatek szuka przyjaciela*, Nasza Księgarnia, Warszawa 2015.
- Piumini R., *Maciuś i dziadek*, Wydawnictwo Bona, Kraków 2013.
- Pregi S., *Odszedłeś, ale wciąż tu jesteś*, Wydawnictwo Piętka, brw.
- Rattan S., *Dokąd odchodzisz*, Wydawnictwo AnWero, Gdańsk 2009.
- Rosen M., *Książka o smutku*, Wydawnictwo Egmont, Warszawa 2005.
- Ryrych K., *Siedem sowych piór. Pamiętnik mojej choroby*, Cartalia Press, Poznań – Warszawa 2008.
- Schmitt E-E., *Oskar i pani Róża*, Wydawnictwo Znak, Kraków 2011.
- Stalfelt P., *Mała książka o śmierci*, Wydawnictwo Czarna Owca, Warszawa 2008.
- Stanecka Z., *Świat według dziadka*, Wydawnictwo W drodze, Poznań 2013.
- Stark U., Hoglund A., *Czy umiesz gwizdać Joanno*, Zakamarki, Poznań 2013.
- Voors B., *Mama, która zagderła się na śmierć*, Wydawnictwo Stentor, Warszawa 2009.

- Szulyovszky S., *Wdzięczny kwiat*, Wydawnictwo Namas, Poznań 2011.
- Wechterowicz P., *W pogoni za życiem*, Wydawca Agencja Edytorska EZOP, Warszawa 2012.
- Widłak W., *Dwa serca anioła*, Media Rodzina, Poznań 2011.
- Wolański W., *Złodziej Czasu*, Wydawnictwo Literatura, Łódź 2010.
- Zawistowska M., *Pani Śmierć*, Wydawnictwo MAC Edukacja, Kielce 2015.

Literatura

- Ariès Ph., *Rozważania o historii śmierci*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2007.
- Bartoszewski L., *Zanim nadejdzie śmierć... czyli ars bene moriendi*, Wydawnictwo Harmonia, Gdańsk 2014.
- Borkowski I., *Dzisiaj oswoimy śmierć: tanatopedagogiczna literatura adresowana do dzieci na współczesnym polskim rynku książki*, „Bibliotheca Nostra: Śląski Kwartalnik Naukowy” 1/2016.
- Cieślakowski J., *Literatura osobna*, wybór R. Waksmund, Nasza Księgarnia, Warszawa 1985.
- Cysewski K., *Literatura dziecięca jako osvajanie świata dorosłych*, w: M. Tyszkowa, B. Żurkowski (red.), *Obszar spotkań dziecka i dorosłego w sztuce*, PWN, Warszawa – Poznań 1989.
- Fabiś A., *Śmierć w całożyciowym procesie uczenia się*, „Rocznik Andragogiczny” 2011, Warszawa – Toruń 2011.
- Gajewska E., *Dziewczynka z zapalkami, czyli jak mówić dzieciom o śmierci*, „Wychowanie w Przedszkolu” 9/1996.
- Godawa G., *Funkcjonowanie rodziny dziecka objętego domową opieką hospicyjną. Studium tanatopedagogiczne*, Akapit, Toruń 2016.
- Heidegger M., *Swoistość istnienia ludzkiego*, w: L. Kołakowski, K. Pomian (red.), *Filozofia egzystencjalna*, PWN, Warszawa 1965.
- Jankélévitch V., *To, co nieuchronne. Rozmowy o śmierci*, PIW, Warszawa 2005.
- Józefowicz A., *Oswajanie z przemijaniem – temat śmierci we współczesnej literaturze dla dzieci. Terapeutyczne walory wybranych powieści*, <http://dzieckokrzywdzone.fdds.pl/index.php/DK/article/view/569/433>
- Kaczmarek A., *Śmierć. Poszukiwanie znaczenia w kontekstach kulturowych, społecznych i politycznych*, „Tekna Komisji Politologii i Stosunków Międzynarodowych O.L. PAN” 4/2009.
- Kielar-Turska M., *Poznawcza recepcja śmierci u dzieci i wiedza ich rodziców w tym zakresie – rola rodzinnego dyskursu*, w: H. Wrona-Polańska (red.), *Zdrowie, stres, choroba w wymiarze psychologicznym*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2008.
- Kotowicz J., *Śmierć w kontekście terminalnej choroby dziecka*, w: B. Grochmal-Bach (red.), *Pedagogiczna refleksja nad życiem i śmiercią*, Wydawnictwo WAM, Kraków 2012.
- Kubera K., *Jak rozmawiać z dziećmi o śmierci. Rola bajki w rozumieniu trudnych momentów życia i budowaniu zasobów radzenia sobie z nimi*, w: B. Antoszevska, J. Binnebesel (red.), *Porozmawiajmy o śmierci...*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2014.
- Kübler-Ross E., *Rozmowy o śmierci i umieraniu*, PAX, Warszawa 1979.

- Królca M., *Problem śmierci w życiu najmłodszych. Trudne pytania – trudne odpowiedzi*, Wydawnictwo „SIM”, Warszawa 2009.
- Molicka M., *Biblioterapia i bajkoterapia. Rola literatury w procesie zmiany rozumienia świata społecznego i siebie*, Media Rodzina, Poznań 2011.
- Naumiuk A., *O śmierci w procesie wychowania*, w: M. Górecki (red.), *Prawda umierania i tajemnica śmierci*, Żak, Warszawa 2010.
- Niesporek-Szamburska B., *Oswoić ze śmiercią – o jednej z ról literatury dziecięcej*, w: A. Ungeheuer-Gołąb, M. Chrobak (red.), *Noosfera literacka. Problemy wychowania i terapii poprzez literaturę dla dzieci*, Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, Rzeszów 2012.
- Ogryzko-Wiewiórkowska M., *Rodzina i śmierć*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1994.
- Papuzińska J., *Dziecko w świecie emocji literackich*, Wydawnictwo SBP, Warszawa 1996.
- Rigolet S., *Tabu – stereotypy i trudne tematy – tematy delikatne... [to jest cały tytuł?]*, w: B. Sochańska, J. Czechowska (red.), *Tabu w literaturze i sztuce dla dzieci*, Duński Instytut Kultury i Media Rodzina, Poznań 2012.
- Ruman N.M., *Śmierć i żałoba w doświadczeniu małego dziecka. Ważne rozmowy na trudne tematy w rodzinie*, w: E. Ogrodzka-Mazur, U. Szuścik, A. Minczanowska (red.), *Przemiany rodziny i jej funkcji*, t. 7, Wydawnictwo Impuls oraz Wydział Etnologii i Nauk o Edukacji Uniwersytetu Śląskiego, Cieszyn – Kraków 2015.
- Slaughter V., Griffiths M., *Death Understanding and Fear of Death in Young Children*, „Clinical Child Psychology and Psychiatry” October 2007, <http://journals.sagepub.com/doi/10.1177/1359104507080980> [23.05.2018].
- Stelcer B., Block B., *Miłość i bezpieczeństwo wolne od bólu – refleksje na temat śmierci i żałoby dzieci w szkole*, w: J. Binnebesel, A. Janowicz, P. Krakowiak, *Jak rozmawiać z uczniami o końcu życia i wolontariacie hospicyjnym*, Via Medica, Gdańsk 2009.
- Tobota A., Antoszevska B., *Śmierć w świecie dziecka i nastolatka – wpływ rodziców i innych dorosłych*, w: B. Antoszevska, S. Przybylski (red.), *Człowiek w obliczu kresu życia*, Wydawnictwo Impuls, Kraków 2017.
- Wais J., *Bracia Grimm i siostra Śmierć. O sztuce życia i umierania*, Wydawnictwo Eneteia, Warszawa 2014.
- Wojciechowska D., *Na co komu smutne baśnie*, w: J. Ługowska (red.), *Baśnie nasze wspólczesne*, Polskie Towarzystwo Ludoznawcze i Uniwersytet Wrocławski, Wrocław 2005.
- Yudkin S., *Śmierć a dzieci*, w: A. Toynbee (red.), *Człowiek wobec śmierci*, PIW, Warszawa 1973.
- Zamarian A., *Edukacja ku dojrzałej recepcji fenomenu śmierci. Humanistyczny wymiar edukacji tanatologicznej*, „Studia z Teorii Wychowania” t. VI, 4(13)/2015.
- Zych A.A., *Przekraczając „smugę cienia”*. *Szkice z gerontologii i tanatologii*, Wydawnictwo Naukowe „Śląsk”, Katowice 2013.

